

Gintarė JUDŽENTYTĖ-ŠINKŪNIENĖ

*Vilniaus universitetas***RODOMOJO ĮVARDŽIO *šitas, šità* VARTOSENĄ KAI KURIOSE RYTŲ AUKŠTAIČIŲ UTENIŠKIŲ PAŠNEKTĖSE**The usage of the demonstrative pronoun *šitas, šità* in some Eastern Aukštaitian subdialects

Anotacija. Šiame straipsnyje analizuojami egzoforiškai vartojamo rodomojo įvardžio *šitas, šità* vartosenos atvejai rytų aukštaičių pašnektėse, bandoma nustatyti, kada ir kodėl jis vartojamas kontekstuose, kuriuose labiau tikėtinas vadinamasis ‘tolimojo’ rodymo įvardis *tas*. Tyrimui pasirinktos kelios pašnektės: Obelių, Juodupės, Jauneikių, Stočkų. Surinkus, įvertinus ir išanalizavus medžiagą, paaiškėjo, kad fizinis atstumas (šiuo atveju – artumas) nuo kalbėtojo nėra vienintelis veiksnys, lemiantis rodomojo įvardžio *šitas, šità* pasirinkimą. Tiesioginės komunikacijos akte tolimų objektų / subjektų užkodavimą vadinamuoju artimojo rodymo įvardžiu labai dažnai lemia lengvas referento atpažįstamumas adresato atžvilgiu, t. y. kalbėtojo manymas, kad kontekste yra pakankamai užuominų, padėsiančių adresatui identifikuoti objektą / subjektą.

Raktažodžiai: lietuvių kalba; uteniškiai; referencija; rodomasis įvardis; *šitas; šità*; vietos deiksė.

Abstract. The present paper aims to discover the reasons why ‘proximal’ demonstrative pronouns are used where ‘distal’ ones are expected. For the analysis, some Eastern Lithuanian subdialects (Obeliai, Juodupė, Jauneikiai, Stočkai) were chosen. In my research I have shown that physical proximity or distance from interlocutors is not the only determinant of using and selecting (nominal) exophoric demonstratives in some Eastern Lithuanian dialects; rather, these deictics are used according to the degree of access that the interactants, the addressee in particular, have to the referent.

Keywords: Eastern Lithuanian dialects; reference; demonstrative; *šitas; šità*; spatial deixis.

1. Įvadas

Šio straipsnio tikslas – išanalizuoti egzoforiškai vartojamo rodomojo įvardžio *šitas, šità* reikšmes pasirinktose rytų aukštaičių uteniškių pašnektėse ir

nustatyti, kada ir kodėl jis vartojamas kontekstuose, kuriuose labiau tikėtinas vadinamasis ‘tolimojo’¹ rodymo įvardis *tas*.

Straipsnis pradedamas įvadu, kuriame trumpai pristatomi kalbamojo įvardžio tyrimai lietuvių kalbotyroje ir kitų kalbų deiktinių rodomųjų įvardžių tyrimai, apibrėžiamas tyrimo objektas, aprašomas medžiagos rinkimo metodas, pagrindiniai surinktos medžiagos analizės principai ir keliami hipotezė. Toliau straipsnyje analizuojami kontekstai, kuriuose pavartotas rodomasis įvardis *šitas*, *šitą*: pateikiami statistiniai duomenys, aprašomi referentai, tiriamos pasakymų su kalbamuoju įvardžiu pavartojimo situacijos, aiškinami kalbėtojo pasirinkimą nulėmę motyvai. Apibendrinant straipsnį daromos išvados, pridedamas naudotos literatūros sąrašas.

1.1. ‘Artimojo’ rodymo įvardžio *šitas*, *šitą* tyrimai

Prie ‘artimojo’ rodymo įvardžių „Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje“ priskiriami *šis*, *ši*, *šitas*, *šitą* (Ambrasas 2006, 262; dar žr. Rosinas 1996, 58²). Taip pat teigiama, kad paminėtieji įvardžiai turi vienodą reikšmę, tačiau viena forma būdingesnė aukštaičiams (*šitas*, *šitą*), kita – žemaičiams (*šis*, *ši*) (žr. ten pat).

Kalbamųjų žodžių (taip pat ‘tolimojo’ rodymo įvardžių) vartoseną gramatikoje aiškinama siekiu nurodyti iš situacijos žinomą daiktą ir jį išskirti iš kitų (Ambrasas 2006, 262). Daiktas nurodomas kalbėtojo atžvilgiu.

Abu šie įvardžiai – *šis*, *ši*, *šitas*, *šitą* – „kartu santykiauja su *tàs*, *tà* ir *anàs*, *anà* sudarydami trijų narių priešpriešą. *Šis*, *ši*, *šitas*, *šitą* nurodo nuo kalbėtojo mažiausiai, o *anàs*, *anà* – labiausiai erdvės ir laiko atžvilgiu nutolusį daiktą. *Tàs*, *tà* yra neutralus narys³“ (Ambrasas 2006, 263). Taigi įvardis *šitas*, *šitą* nurodo ‘netoli nuo kalbėtojo’ esantį daiktą.

¹ „Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje“ ‘tolimojo’ rodymo įvardžiu yra laikomas įvardis *anàs* (Ambrasas 2006, 262). Šiame straipsnyje, remiantis Gintarės Judžentytės straipsniuose (2017; 2018a; 2018b) pateikta medžiaga, ‘tolimojo’ rodymo įvardžiu laikomas įvardis *tàs*. Be to, nereikia užmiršti, kad rytų aukštaičių uteniškių pašnektėje įvardis *anàs* priklauso asmeninių įvardžių sistemai (Bacevičiūtė, Ivanauskienė, Leskauskaitė, Trumpa 2004, 127). Taigi rodomasis įvardis *tàs* čia vienaip ar kitaip atlieka vadinamojo ‘tolimojo’ rodymo vaidmenį.

² Bendrinės lietuvių kalbos rodomuosius įvardžius nuosekliausiai yra išanalizavęs Albertas Rosinas (1996). Kadangi „Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje“ remiamasi Rosino tyrimais, informacija nebekartojama.

³ Dėl termino neutralusis narys ir trinarės sistemos dar žr. Judžentytė 2018a; 2018b.

Vadinamieji ‘artimojo’ rodymo įvardžiai gali būti vartojami būdvardiškai (Ambrazas 2006, 262), pavyzdžiui, *šis medis yra labai senas*, ir daiktavardiškai: *Ji kalbina Vilių, – šis tuo tarpu nieko neatsako* (Ambrazas 2006, 264). Kartais būdvardiškai vartojami rodomieji įvardžiai turi išblukusią nurodomąją reikšmę, pavyzdžiui: – *Vėl tu čia, o kad tave bala! Nebėra gyvenimo nuo šitų vaikų!* (Ambrazas 2006, 264).

Visgi nuosekliausiai ‘artimojo’ rodymo įvardžio *šitas, šitą* reikšmės lietuvių kalbotyroje buvo išanalizuotos Alberto Rosino straipsniuose ir monografijose⁴ (Rosinas 1982; 1988; 1996). Savo darbuose autorius visada atkreipia dėmesį, kad tai yra ir aukštaičiams būdinga forma (išskyrus pačias rytines aukštaičių pašnektes, kur vartojamas rodomasis įvardis *itas, ito(j)*) (Rosinas 1982, 141). Visuose iš paminėtųjų tyrimų teigiama, kad *šitas, šitą* (greta *šis, ši*) turi ‘artumo’ požymį ir sudaro opoziciją su ‘tolimojo’ rodymo įvardžiais (*anàs*), todėl jie priešinami semantiniais požymiais artumas / tolumus. Kalbamuosius žodžius jis priskiria tiesioginio rodymo įvardžiams, turintiems požymį ‘tiesioginis’ ir teigia, kad „Tiesioginio rodymo įvardžiai, arba demonstratyvai, tiesiog nurodo, identifikuoja, individualizuoja referentus ir dažnai (deiksės sferoje) gali būti lydimi paralingvistinių elementų“ (žr. ten pat). Apskritai ‘artimojo’ rodymo įvardžiui *šis, ši* (taip pat *šitas, šitą*) priskiriami tokie požymiai: [deiktinis & -emfatinis & +identifikuojamasis & +rodomasis & +tiesioginis & +distancinis & +artimasis] (Rosinas 1996, 147).

Rosinas pirmasis lietuvių kalbotyroje pavartojo sąvokas *deiktiniai įvardžiai* ir *deiksės sfera* – tai yra jo darbų išskirtinumas. Kita vertus, kaip matyti iš pateiktos *šis, ši, šitas, šitą* reikšminės kombinacijos, struktūrinis semantinių požymių aprašas labai apriboja kontekstus, kuriuose gali būti vartojamas ‘artimojo’ rodymo įvardis *šitas, šitą*. Viena iš sudedamųjų jo reikšmės dalių yra požymis ‘distancija’, kitais žodžiais tariant – atstumas nuo kalbėtojo. Ir tas atstumas visada yra nedidelis, todėl tiriamasis žodis turi dar vieną nekintamą požymį – ‘artimasis’.

Tokia įvardžio *šitas, šitą* reikšmė (arba toks semų kompleksas) lietuvių kalbotyroje ilgus metus egzistavo kaip pagrindinė ir bene vienintelė:

⁴ Rodomieji įvardžiai taip pat pristatomi kitose lietuvių kalbos gramatikose, tačiau jų semantiniai aprašai beveik nesiskiria nuo pateikiamo „Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje“ (plg. Keinys 2011; Ulvydas 1965), todėl čia plačiau neapstatomi.

šit||as, ~à (4), šit||as, ~a parod. įv. (1) tas, šis (nurodant čia pat esantį ar žinomą daiktą): ~à *karvė mano tėvo pirkta. Duok man aną skarelę, ~ōs nenoriu. Ką ~ai reiškia?* (DLKŽ^e);

šitas, -a pron. demons. (1) Š, DŽ1, NdŽ, LKGI651, PnmŽ, Žvr, Brt, - à (4) K, Rtr, DŽ1, NdŽ, KŽ, Klvr, Krsn, Rod, Šr, Dgč, Cs, Krs, Žl, Ker, Vb, Mrk; N, L 1. H, H166, Sut, M nurodant tai, kas čia pat, kas žinoma: *Šitam žmogui vis negana Nm. Nesusidėk su šituō šunalupiu! Ds. [...]* (LKŽ^e).

Remdamasi Rosinu, savo straipsnio „Parodomųjų įvardžių įsisavinimas“ (2005) įvade Ingrida Balčiūnienė įvardį *šitas*, *šità* vadina artimuoju opozicijos nariu (Balčiūnienė 2005, 46). Darija Bartkutė straipsnyje „Kiekybinė parodomųjų įvardžių vartosena verstiniame ir neverstiniame tekste“ (Bartkutė 2018) kalbėdama apie rodomąjį įvardį *šitas*, *šità* teigia, kad anglų ir lietuvių kalbose juo (kaip ir kitais demonstratyvais) apibrėžiama artumo / tolumų opozicija (Bartkutė 2018, 165).

Minėtoji opozicija minima ir Gintarės Judžentytės straipsniuose (2017; 2018a; 2018b). Tiesa, pastarųjų straipsnių autorė atkreipia dėmesį, kad kai kuriuose kontekstuose vietoje tikėtino ‘tolimojo’ įvardžio *tas* kalbėtojai užtikrintai vartoja ‘artimąjį’ *šitas*, *šità*. Toks demonstratyvų pasirinkimas straipsnyje aiškinamas, pasitelkiant psichologinio atstumo (2017) ar čia–erdvės (2018a) sąvokas.

1.2. Deiktinių įvardžių tyrimai

Prieš pradėdant gilintis į egzistuojančius deiktinių žodžių tyrimus, pirmiausia reikia atkreipti dėmesį į tai, kad pasaulio kalbose rodomieji įvardžiai priskiriami, kaip jau minėta ir Rosino (1996), deiksei ir konkrečiam jos tipui – vietos deiksei.

Deiksė yra viena iš referencijos rūšių. Referencija gali būti egzoforinė (situacinė) arba endoforinė (tekstinė) (Halliday, Hasan 1977, 33). Kai kalbėtojas tiesiogiai referuoja į kažką, kas yra fiziškai akivaizdu jo aplinkoje, referencija suvokiama kaip egzoforinė (Diessel 1999, 19), pavyzdžiui, *tas namas gražus* (kalbėtojas ranka rodo į tiek pačiam kalbėtojui, tiek adresatui matomą namą). Kai demonstratyvas referuoja į referentą, egzistuojantį vykstančiame diskurse (rašytiniame tekste ir šnekamojoje kalboje), referencija laikoma endoforine (Diessel 1999, 19). Pastarajam referencijos tipui priklausančios deiktiniai žodžiai pagal savo funkcijas skirstomi į dar tris univer-

salias reikšmių kategorijas (Diessel 1999, 19; Himmelmann 1996, 240; Levinson 2004, 108)⁵:

- a) Anaforiniai deiktikai: *O karalaitė padovanojo jam kalaviją, nusagstytą auksiniais pinigais, tie jam labai pravertė.*
- b) Diskurso deiktikai: *Žmogus susirgo staiga ir visiškai netikėtai. Jis buvo gydomas kelerius metus ir pagaliau įveikė ligą. **Tai** pakeitė jo gyvenimą.*
- c) Rekogniciniai deiktikai: *Ar dar tebėr ta troba, kur seniau gyvenom?* (kalbama apie namą, kuris iš anksčiau yra žinomas abiem pašnekovams).⁶

Paprastai įvairių pasaulio kalbų egzoforiniai deiktiniai įvardžiai analizuojami vadovaujantis viena iš dviejų pagrindinių tendencijų. Vienuose tyrimuose kalbėtojo pasirinkimas nepriklauso nuo to, kaip jis mato bendrą kontekstą. Kalbėtojas tokiomis atvejais visada yra deiktinis centras ir referencija vyksta jo atžvilgiu: ‘artimumo’ demonstratyvus jis renkasi, norėdamas nurodyti fizinės erdvės vienetus, kurie yra netoli jo (ang. *this*), ‘tolimumo’ – norėdamas nurodyti toli nuo jo esančius referentus (ang. *that*). Prie šios tyrimų krypties galima priskirti ir lietuvių kalbotyroje egzistuojančius rodomųjų įvardžių tyrimus (žr. 1.1). Atstumu paremta egzoforinių rodomųjų įvardžių vartoseną yra paaiškinta tiek tipologiniais (Diessel 1999; 2005), tiek eksperimentiniais tyrimais (Conventry et al. 2008; Tóth et al. 2014; Reile 2015).

Visgi egzoforiškai vartojamų deiktinių rodomųjų įvardžių reikšmės ne visada pavyksta aprašyti, remiantis opozicija artumas / tolumus. Savaiame suprantama, minėtoji opozicija išryškės egzoforiniuose pavyzdžiuose, kur referentai yra priešinami vienas kitam, pvz., *Šis namas yra didelis, o tas namas yra akivaizdžiai mažesnis*⁷. Tačiau kartais ‘artumas’ ar ‘tolumas’ nėra pagrindiniai kriterijai, kuriais vadovaudamiesi kalbėtojai renkasi rodomuosius įvardžius. Pavyzdyje *Ta sulčiaspaudė atrodo daug geresnė* referentas yra sulčiaspaudė, esanti prekybos centre tarp daugybės kitų sulčiaspaudžių. Atstumas tarp kalbėtojo ir referento yra apie vieną metrą, tačiau kalbėtojas renkasi vadinamąjį ‘tolimojo’ rodymo įvardį. Kitame pasakyme *Kam priklauso ši sodyba?* referentas yra vienas savo rūšies bendrame matymo lauke, tačiau ats-

⁵ Pavyzdžiai paimti iš Ambrizas 2006; arba Rosinas 1996. Šiuose darbuose aptariamieji pavyzdžiai priskiriami anaforinei vartosenai.

⁶ Kaip minėta šio straipsnio pradžioje, kalbamajame tyrime dėmesys bus kreipiamas tik į egzoforinės vartosenos atvejus.

⁷ Bet ir tai ne visais atvejais, nes namai gali stovėti vienas šalia kito.

tumas nuo kalbėtojo yra apie vieną kilometrą. Remiantis atstumo kriterijumi šiame kontekste labiau tikėtinas ‘tolimojo’ rodymo įvardis, tačiau kalbėtojas pasirenka kitaip – ‘artimojo’ rodymo įvardį.

Kartais kalbėtojų pasirinkimas keičiasi net nurodant tuos pačius referentus tame pačiame kontekste. Ir ne todėl, kad pasikeitė atstumas. Pagrindinė priežastis yra besikeičiantis konteksto suvokimas arba adresato požiūrio į referentą pasikeitimas tiesioginiame komunikacijos akte. Tokių atvejų paašškinti opozicija artumas / tolymas jau nebepavyksta. Paprastai jie interpretuojami kaip konteksto suvokimo rezultatas, kuris nėra būdingas nei fiziniam kontekstui, nei deiktiniams žodžiams (Jarbou 2010, 3080).

Siekiant suvokti demonstratyvų pasirinkimą lemiantį kognityvinį procesą, aptartieji atvejai tiriami pritaikius įvairius konceptus: atpažįstamumo (ang. *accessibility*, Hanks 1990), perspektyvų abipusiškumo (ang. *reciprocity of perspectives*, Hanks 2005), dėmesio centro (ang. *focus*, Sidner 1983; Strauss 2002), bendrojo dėmesio (ang. *joint attentional focus*) ir komunikacinės funkcijos (ang. *communicative function*) (Diessel 2006), scheminio deiksės aspekto (ang. *schematic aspect of deixis*, Agha 1996), čia-erdvės (ang. *here-space*, Enfield 2003), sudėtingo reliatyvistinio skaičiavimo (ang. *complex relativistic computation*, Rodrigo et al. 2004), socialinės deiksės (ang. *social deixis*, Manning 2001), kalbėtojo sferos (ang. *speaker’s sphere*, Marchello-Nizia 2005), intensyvaus rodymo / neutralaus rodymo (ang. *intense indicating / neutral indicating*, Piwek et al. 2008).

Paminėtieji tyrimai atskleidžia kitus – ne atstumu pagrįstus – deiktinių žodžių vartojimo motyvus. Juose teigiama, kad demonstratyvų referentiškumas priklauso ne tik nuo atstumo tarp kalbėtojo ir referento, bet labiausiai nuo to, kaip pokalbio dalyviai suvokia aplinką, situaciją ir kokios yra jų intencijos.

Kai kuriuose darbuose siūloma nuomonė, kad atstumas yra tik vienas pasirinkimą lemiantis kriterijus greta kitų, pavyzdžiui, suvokimo ir projekcijos (Hanks 2011, 320). Keli autoriai (Laury 1997; Hanks 2005; Marchello-Nizia 2005; Etelämäki 2009) įrodė skirtingų kontekstinių rėmų (ang. *contextual frames*) svarbą. Anot Holgerio Dieselio (2006), demonstratyvai kalbose vartojami siekiant sutelkti bendrą kalbėtojų dėmesį. Empiriniai tyrimai parodė, kad kontrastas taip pat yra svarbus aspektas, lemiantis demonstratyvų pasirinkimą (Tóth et al. 2014).

Kitas įmanomas kriterijus, tiesioginėje komunikacijoje renkantis demonstratyvus, yra referento atpažįstamumas (ang. *accessibility*). Kalbant apie vietas

deiksę ir jos raišką rodomaisiais įvardžiais egzoforinėje vartosenoje, svarbu neužmiršti, kad referentų identifikacija vyksta fiziniame pasaulyje⁸. Danielis Kahnemanas (2003) buvo pirmasis, pritaikęs atpažįstamumo terminą referentų identifikacijai fiziniame lygmenyje (Piwek et al. 2008, 702). Pasak jo, objekto / subjekto atpažįstamumas gali būti vertinamas, kai jis yra bendrame kalbėtojų dėmesio centre.

Objektai / subjektai suvokiami kaip sunkiai atpažįstami (ang. *low accessible*), kai kalbėtojas vertindamas situaciją mano, kad adresatui jie gali būti nauji ar netikėti. Tokiuose kontekstuose adresatui reikia įdėti daugiau pastangų norint identifikuoti objektą. Referuojami objektai / subjektai suvokiami kaip lengvai atpažįstami (ang. *high accessible*), kai adresatui jie jau yra žinomi, t. y. jie yra bendrame kalbėtojo ir adresato dėmesio centre.

Prie panašių išvadų priėjo Paulas Piwekas. Pasak jo, nauji referentai kalbėtojams yra sunkiau atpažįstami, o referentai identifikuojami bendroje kalbėtojų erdvėje arba bendrame dėmesio centre laikomi atpažįstamais. Kad referentas būtų bendroje kalbėtojų erdvėje, jis turi būti nurodytas ankstesniame pasakyme arba būti greta objekto, kuris buvo nurodytas ankstesniame pasakyme (Piwek et al. 2008, 708; plačiau apie tai – 3.3).

Kiti autoriai, aiškindami atpažįstamumo sąvoką, neabejojo, kad tiesiogiai referuojant į objektus / subjektus, labai svarbus yra matymo laukas (Hanks 2011). Kalbėtojas, identifikuodamas referentus savo matymo lauke, taip pat suvokia juos kaip lengviau ar sunkiau atpažįstamus. Pasak Williamo Hankso (2011), lengvesnio ar sunkesnio atpažįstamumo vertinimas vyksta pašnekovų suvokimo lauke (ang. *perceptibility domain*).

Remdamasis Hankso tyrimais (1990; 2009), Samiras Omaras Jarbou referentų atpažįstamumą aiškina teigdamas, kad kalbėtojas identifikuodamas objektus / subjektus atsižvelgia ir į adresato vietą, įvertina, ar referentas jam yra lengviau ar sunkiau atpažįstamas (Jarbou 2010, 3088). Didžiausią dėmesį autorius savo tyrime skiria matymo laukui ir referento matomumui. Pasak jo, lengvas referento atpažįstamumas (ang. *high accessibility*) rodo kalbėtojo įsitikinimą, kad referentas jau atpažįstamas arba adresatas lengvai jį atpažins, remdamasis gerai žinomomis kontekstinėmis aplinkybėmis (Jarbou 2010, 3084).

⁸ Vertinant referentų atpažįstamumą taip pat atliktos įvairių diskursų analizės (pvz., Ariel 2001). Kadangi tai nėra tiesioginė referencija, šiame straipsnyje plačiau tokie tyrimai neaptariami.

Sunkus referento atpažįstamumas (ang. *low accessibility*) suvokiamas kaip kalbėtojo įsitikinimas, kad tuo metu, kai rodoma, adresatui neužtenka kontekstinių užuominų referentui atpažinti. Tokiu atveju kalbėtojas deda pastangų, kad adresatas referentą atpažintų konkrečiu pasakymo momentu (žr. ten pat).

Atlikęs eksperimentus su anglų kalbos vartotojais, Kenny Coventry (2014) taip pat nustatė, kad vizualinis atpažįstamumas turi įtakos anglakalbiam, kai jie renkasi ‘artimojo’ ir ‘tolimojo’ rodymo įvardžius. Tokią išvadą jis padarė paslėpęs referentus.

Autorius su anglų kalbos vartotojais taip pat atliko eksperimentus, kuriais patikrino Piweko pristatytą sąvoką *psichologinis atpažįstamumas*. Bandydamas suvokti, kaip psichologinio atpažįstamumo sąvoką pritaikyti savo eksperimentuose, tyrėjas pasirinko pažįstamumo ir atminties kriterijus. Jis kėlė hipotezes, kad tai, kas kalbėtojui pažįstama, ir tai, ką jis prisimena iš atminties (konkretaus objekto vietą), kalboje bus užkoduota ‘artimojo’ rodymo įvardžiu *this*.

Iš to, kas pasakyta apie atpažįstamumą, galima teigti, kad referentas laikomas atpažįstamu, jei: 1) jis yra bendrame kalbėtojo ir klausytojo dėmesio centre (Piwek et al. 2008; Tóth et al. 2014), t. y. jis yra psichologiškai atpažįstamas; 2) jei jis yra lengvai atpažįstamas adresatui (Jarbo u 2010), t. y. referentas yra matomas; 3) jei referentas yra matomas kalbėtojui (Coventry et al. 2014)⁹.

Atlikti eksperimentai ir gyvosios kalbos tyrimai parodė, kad lengvai atpažįstami referentai paprastai užkoduojami vadinamaisiais ‘artimojo’ rodymo įvardžiais, sunkiau atpažįstami – ‘tolimojo’ rodymo įvardžiais.

Kaip matyti iš to, kas aprašyta 1.1 ir 1.2, lietuvių kalbotyroje, išskyrus kelis atvejus, panašaus pobūdžio tyrimų vis dar labai trūksta. 1.2 pristatyti tyrimai ir juose pateikiamos išvados akivaizdžiai rodo, kad kriterijų rinkinys, lemiantis deiktinių žodžių pasirinkimą, yra universalus (skirtingų kalbų tyrimai paprastai rodo panašius rezultatus), tačiau dar ne iki galo suprastas.

1.3. Tyrimo objektas

Šiame straipsnyje tyrimui atrinkti tokie pasakymai, kaip *šitas medis labai aukštas* (rodoma į tolimą medį). Pateiktame pavyzdyje rodomasis įvardis *šitas*, *šitą* pirmiausia vartojamas egzoforiškai (tiesiogiai referuojama į fiziniėje

⁹ Remiantis paminėtais kriterijais buvo suskirstytas 3 straipsnio skyrelis „Rezultatai ir diskusija“, pasirinkta rodomojo įvardžio *šitas*, *šitą* tyrimo kryptis. Remiantis aptarta literatūra, buvo apibrėžti referentų suskirstymui būtini fiziniai kriterijai (žr. 2).

aplinkoje esantį medį), taip pat jis vartojamas būdvardiškai (plg. Ambrazas 2006, 262; Rosinas 1996, 144). Tyrimui neatrinkti endoforinės deiksės atvejai, t. y. anaforiniai deiktikai, diskurso deiktikai ir rekogniciniai deiktikai. Taip pat neanalizuojami išblukusios deiktinės vartosenos atvejai, pasakymai, kai deiktinis žodis eina daiktavardžio pozicijoje (žr. Rosinas 1996, 144) arba net atlieka artroido funkciją (žr. Rosinas 1996, 66–72).

Nuosekliai aiškinami tik tokie atvejai, kai kalbėtojas tiesiogiai rodo į konkrečius fizinėje plotmėje egzistuojančius referentus (jis gali būti matomas ir nematomas, t. y. matomas tiesiogiai arba įsivaizduojamas, bet vis tiek aiškus iš bendro vizualinio konteksto ar iš to, kur nukreiptas abiejų pašnekovų dėmesys), o deiktinis žodis užima poziciją prieš daiktavardį.

Straipsnyje siekiama nustatyti, kada ir kodėl kalbamasis žodis vartojamas kontekstuose, kuriuose labiau tikėtinas vadinamasis ‘tolimojo’ rodymo įvardis *tas*, todėl tyrimo objektas yra tik tokie pasakymai su įvardžiu *šitas*, *šitą* (ir įvairiomis jų gramatinėmis formomis), kuriais referuojama į labiau nuo kalbėtojo nutolusį objektą / subjektą.

2. Tyrimo medžiaga, metodai ir hipotezė

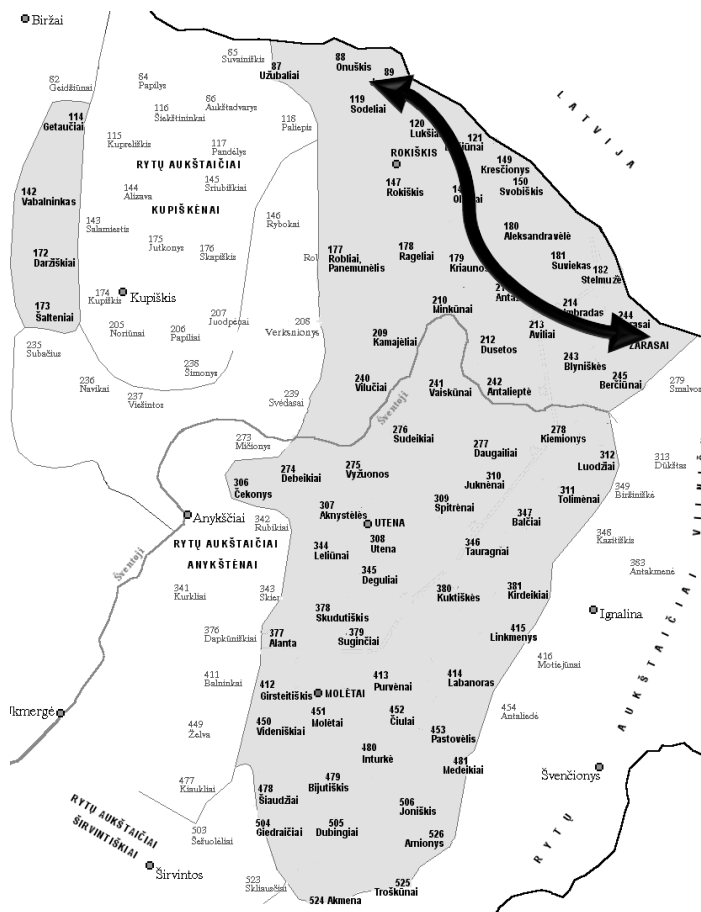
Rodomieji įvardžiai paprastai yra palydimi rodomųjų deiktinių gestų (Diessel 1999; Enfield 2003; Levinson 2004). Tai ypač būdinga egzoforinei vartosenai, kai kalbėtojas nurodo egzistuojančius subjektus / objektus konkrečioje pasakymo situacijoje (Levinson 2004). Prototipinis deiktinis gestas yra ištiestas rodomasis pirštas, tačiau tai nėra vienintelis rodomasis gestas. Įvairiose situacijose bet kuri kalbėtojo kūno dalis gali būti panaudota kaip deiktinis gestas: ranka, akys, galva, skruostas (McNeill 1992, 78–81). Be to, pasitaiko kalbų, kuriose prototipinis deiktinis gestas yra rodymas lūpomis (Enfield 2001).

Egzoforinėje vartosenoje rodomųjų įvardžių reikšmės visiškai priklauso nuo konteksto ir aplinkos, kurioje vyksta tiesioginė komunikacija (ang. *face-to-face communication*). Norint sužinoti, ką konkrečiai vienas ar kitas rodomasis įvardis nurodo, reikia ne tik klausyti kalbėtojo kalbos, stebėti jo deiktinius gestus, bet taip pat matyti aplinką, kurioje vyksta dialogas: referuojamus objektus / subjektus, kalbėtojo kūno padėtį kalbamuoju momentu. Be to, reikia suvokti kalbėtojo požiūrį į vienus ar kitus dalykus ir įvertinti aplinką, galimai lemiančią vienokį ar kitokį kalbėtojo pasirinkimą.

Vadinasi, norint sukaupti tyrimui reikalingą medžiagą, reikalingi multimodaliniai duomenys. Vienintelė tinkama priemonė sukaupti tokių duome-

nų – vaizdo įrašymas (Querol-Julián, Fortanet-Gómez 2014, 81; Mit-
telberg 2014, 229).

Medžiagos kaupimui pasirinktas vienas rytų aukštaičių uteniškių ruožas,
t. y. kelios rytų aukštaičių pašnėktės: Obeliai, Juodupė, Jauneikiai, Stočkai
(žr. 1 žemėlapi¹⁰).

1 žemėlapis. Tiriama plotas¹¹

¹⁰ Šiame straipsnyje pasinaudota Lietuvių kalbos instituto Tarmių archyvo duomenų bazės žemėlapiu (http://tarmes.lki.lt/F_raumap.htm).

¹¹ Paryškinta rodyklė žymi plotą, kuriame buvo rinkta medžiaga.

Kalbamasis plotas pasirinktas neatsitiktinai. Jau 1.1 užsiminta, kad nuosekliausiai rodomuosius įvardžius yra ištyręs Rosinas. Nors daugiausiai jo žvilgsnis krypo į bendrinę lietuvių kalbą, nepastebėtos neliko ir lietuvių kalbos tarmės. Aptardamas baltų kalbų trinarių deiktinių sistemų persiformavimą į dvinares, Rosinas yra aprašęs kai kurias iš jų. Anot jo, rytinėms patarmėms būdinga sistema yra *itas, ito(j)* ‘artimasis’ / *tas, to(j)* ‘tolimasis’ (*itas, ito(j)* = *šitas*, Dieveniškės, Tverėčius) (Rosinas 1982, 141)¹². Dvinarės sistemos persiformavo į vienanarės daugumoje žemaičių patarmių (Rosinas 1982, 141): *šitai tas, tas šitai* ‘artimasis’ / *antai tas, tas antai* ‘tolimasis’. Kai kuriose žemaičių patarmėse liko dvinarė sistema: *tas, ta* ‘artimasis’ / *anas, ana* ‘tolimasis’ (žr. ten pat).

Straipsnio autorė turi sukaupusi medžiagos iš skirtingų Lietuvos plotų. Žvalgomieji tyrimai parodė, kad lietuvių kalbai būdingos įvairios deiktinės sistemos, t. y. vietos deiksė lietuvių kalbos tarmėse yra ne tik reiškiamas skirtingais rodomaisiais įvardžiais (skirtingais leksiniais variantais), įvairuoja pati raiška. Be to, kai kalbama apie galimą sistemų skaičių, iš bandomųjų įrašų jau akivaizdu, kad lietuvių kalbą reprezentuoja daugiau nei trys deiktinės sistemos¹³.

Kadangi Rosino straipsnyje minimos tik rytinės patarmės su sistema yra *itas, ito(j)* ‘artimasis’ / *tas, to(j)* ‘tolimasis’, tačiau neužsimenama apie daugumai rytų aukštaičių būdingą sistemą *šis / tas*, straipsnyje nuspręsta pradėti nuo rytinio Lietuvos pakraščio^{14, 15}.

¹² Apie kalbamojo įvardžio santykį su slavų kalbomis žr. ten pat.

¹³ Plg. latvių kalboje: *šis, šitas* ‘artimasis’ / *tas* ‘tolimasis’ (Kuržemė), *tas te* ‘artimasis’ / *tas tur* ‘tolimasis’ (Vidžemė) *šitis, itis* ‘artimasis’ / *tis* ‘tolimasis’ (Latgala) (Rosinas 1982). Taip pat palyginti estų kalboje: *see* ‘artimasis’ / *too* ‘tolimasis’ (šiaurės vakarų Estijoje), *see* ‘artimasis, tolimasis’ (šiaurės Estijoje), *sjo* ‘arti kalbėtojo’ / *taa* ‘arti klausytojo’ / *tuu* ‘toli nuo abiejų’ (pietų Estijoje) (Larjavanja 2007; Pajusalu 2006; 2009).

¹⁴ Tyrimai bus tęsiami nuosekliai aptariant visų patarmių deiktines sistemas. Planuojama išanalizuoti visas galimas sistemas ir išsiaiškinti, kiek tiksliai sistemų būdinga lietuvių kalbai.

¹⁵ Straipsnio autorei taip pat žinoma, kad kai kuriose rytų aukštaičių pašnektėse vartojamas artinio rodymo įvardis *vaitas*. Plg. LKŽ^e: *vaitas* (← *va+itas*) pron. demons. J. Ger(Grv) štai šitas: *Vaitó(j)* LD442. *Vaitas daiktas jau senas* Tvr. Tačiau straipsnyje žodis nėra analizuojamas, nes tiriamajame plote jis nebuvo pavartotas nė vieną kartą. Toliau atliekant nuoseklią lietuvių kalbos tarmių analizę, dėmesys bus atkreiptas ir į šią deiktinę sistemą.

Empirinė medžiaga buvo kaupiama mobiliuoju telefonu filmuojant pokalbius su rytų aukštaičių uteniškių atstovais. Siekiant įvertinti įvardžio *šitas*, *šità* vartoseną pasirinktose pašnektėse, įrašams atrinkti tik vietiniai gyventojai¹⁶. Pašnekovai buvo kalbinami taikant pusiau struktūrinio interviu metodą (Heigham, Croker 2009, 185), t. y. buvo užduodami apgalvoti ir kryptingi klausimai, paprastai paskatinantys informantą pradėti vartoti rodomuosius žodžius (tiek įvardžius, tiek deiktinius vietosrieveiksmius): papasakokite apie savo kaimą / miestelį ir kaimynus; kaip kaimas / miestelis atrodė anksčiau; kaip nuvykti į vieną ar kitą vietą ir kiti iš konteksto kylantys klausimai¹⁷.

Pašnekovai nebuvo instrukuoti, t. y. informuoti, ko tikisi pokalbį įrašantis asmuo, užduoti klausimai buvo labai bendro pobūdžio. Todėl užtikrintai galima sakyti, kad įrašai atitinka gyvosios kalbėsenos kriterijus (Mittelberg 2014, 228–229).

Pokalbiai su informantais buvo įrašomi tiek uždaroje patalpose, tiek atvirose erdvėse. Per visus interviu, kalbėtojo (informanto) ir adresato (vaizdo įrašą dariusio asmens) buvimo vieta sutapo, t. y. visais atvejais adresatas buvo už vaizdo kameros, o kalbėtojas buvo priešais jį (žr. 1 ir 2 nuotraukas).

Iš viso buvo apklausta 10 vietinių žmonių (4 vyrai ir 6 moterys) nuo 67 iki 86 metų amžiaus¹⁸. Įrašyti 55 vaizdo filmukai, sukaupta apie 70 min. vaizdinės medžiagos, kurioje daugiausia užfiksuota deiktinė egzoforinė vartoseną.

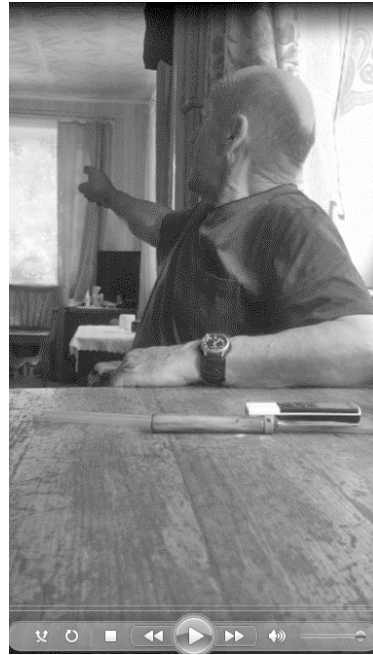
¹⁶ Knygoje „Visos tarmės gražiausios... Tarmių medžiagos rinkimo instrukcija“ teigiama, kad, stengiantis įrašyti kuo senesnės tarminės kalbos pavyzdžių, idealus tarmės pateikėjas būtų vyriausios kartos vietinis gyventojas, kuris yra: 1) sėslus – visą laiką gyvenantis toje pačioje vietoje; 2) sudaręs „vietinę santuoką“; 3) kelios giminės kartos iš tos pačios vietos; 4) mažai mokytas; 5) nemokantis kitų kalbų (Mikulėnienė, Ragaišienė 2013, 29). Taip pat aiškinama, kad vyriausios kartos pateikėjai išlaiko daugiau tradicinės tarmės ypatybių. Kadangi šia analize siekiama nustatyti, kaip kai kuriose rytų aukštaičių uteniškių pašnektėse vartojami rodomieji įvardžiai, t. y. kokia vartoseną būdinga tiriamajam plotui, renkantis pašnekovus buvo bandoma atsižvelgti į visus išvardytus kriterijus.

¹⁷ Klausimus autorė uždavė remdamasi savo ilgamete dialektologinių ekspedicijų patirtimi. Dalyvaudama ekspedicijose ir rinkdama tarminę medžiagą, autorė pastebėjo, kad pašnekovai deiktinius žodžius savo pasakojimuose ima vartoti daug gausiau, kai pradeda kalbėti apie kelią, kryptį, apie vietinį reljefą, erdves, apie žmones, dažniausiai – apie savo kaimynus, kai lygina gyvenamąją vietą su istoriniais faktais ir pan.

¹⁸ Informantai buvo atrinkti tikslingai. Tikėtina, kad vyresniosios kartos atstovai reprezentuoja tikrą pašnektėse egzistuojančią deiktinę sistemą. Be to, šiuo straipsniu nesie-

1 nuotrauka. **Kalbėtojo vieta atvirose erdvėse. Adresatas laiko vaizdo kamerą***

2 nuotrauka. **Kalbėtojo vieta uždarose erdvėse. Adresatas laiko vaizdo kamerą**

* Nuotrauka iliustruoja kalbėtojo ir klausytojo padėtį atviroje erdvėje, jei netaikomas amžiaus kriterijus. Stengtasi surasti aiškiausią ir geriausiai reprezentuojančią iliustraciją.

Įrašyta vaizdinė medžiaga buvo peržiūrėta kelis kartus ir sukarpyta. Tyrimui palikti tik tie kadrai, kuriuose užfiksuoti įvardžio *šitas*, *šitą* vartosenos atvejai. Visi pasakymai su kalbamuoju deiktiniu žodžiu buvo surašyti į .xlsx dokumentą, transponuojant juos į bendrinę lietuvių kalbą, ir dar kartą peržiūrėti bei išfiltruoti. Kaip analizei netinkami atmesti anaforinės ir rekognicinės deiksės vartosenos atvejai. Tyrimui palikti tik egzoforinės deiksės atvejai, kuriuose užfiksuotas rodomasis įvardis *šitas*, *šitą*.

kiamo aptarti deiktinės sistemos kaitos, jei tokia yra. Kai kalbama apie uteniškių pašnektėse egzistuojančias deiktines sistemas, išskyrus kelis atvejus, manytina, kad jaunesniųjų informantų duomenys parodytų panašius rezultatus – šnekamojoje lietuvių kalboje taip pat vartojamas rodomasis įvardis *šitas*.

Deiktiniams gestams žymėti buvo pasirinkti trumpiniai: G1 – ištiestos rankos mostas (žr. 1 nuotrauką), G2 – rodimas bet kuriuo pirštu (žr. 2 nuotrauką); G3 – galvos pasukimas arba žiūrėjimas į tą pusę, kurioje yra identifikuojamasis objektas / subjektas. Deiktinių gestų simboliai pavyzdžiuose žymimi greta rodomojo įvardžio. Straipsnyje interpretuojami pavyzdžiai pateikiami laužtiniuose skliaustuose [...]. Gestų lydimi rodomieji įvardžiai paryškunami pusjuodžiu šriftu. Interpretuojant tiriamo rodomojo įvardžio reikšmes, straipsnyje greta kalbinių pasakymų pateikiamos nuotraukos. Nuotraukos pateikiamos prie pirmojo vienai ar kitai grupei priskirto pavyzdžio, nes peržiūrėjus filmuką paaiškėjo, kad jos panašios. Tais atvejais, kai referento nuotraukoje nematyti, situacijos pakomentuojamos plačiau.

Nuotraukos tyrimui padarytos taip: vaizdo įrašas buvo sustabdytas, kai pastebėtas tyrimui tinkantis kadras; panaudojus *Print Screen* programą vaizdas buvo perkeltas į programą *Paint* ir apkirptas; tada stop kadras buvo paverčiamas į .jpg formatą.

Peržiūrėjus analizei atrinktus duomenis, visi referentai buvo suskirstyti į artimesnius ir tolimesnius kalbėtojo atžvilgiu.

Atstumo nustatymas kalbėtojo atžvilgiu yra labai subjektyvus procesas, kitais žodžiais tariant, sunku nustatyti, ką konkrečioje situacijoje kalbėtojas suvokia kaip artimą referentą, o ką – kaip tolimą¹⁹. „Dabartinės lietuvių kalbos žodyne“ *arti* ir *toli* apibrėžiami labai abstrakčiai:

Arti prv. nedideliu atstumu; prš. toli: *A. nieko nerasi. Tiesiai arčiau, aplink greičiau* (DLKŽ^e);

Toli prv. prš. arti: 1. Atstu (DLKŽ^e).

Pažvelgus į įvardžio *šitas*, *šitą* žodyninę reikšmę, artimos distancijos abstraktumas galėtų šiek tiek sumažėti:

šit||as, ~à (4), *šit||as*, ~a parod. įv. (1) tas, šis (nurodant čia pat esantį ar žinomą daiktą): ~à *karvė mano tėvo pirktą. Duok man aną skarelę, ~os nenoriu. Ką ~ai reiškia?* (DLKŽ^e).

¹⁹ Kemmerer (1999) atliko eksperimentus uždaroje patalpose. Prieš pradėdamas vykdyti savo tyrimus, atstumą bendrame abiejų pokalbio dalyvių dėmesio centre jis apibrėžė taip: artimąja erdve (ang. *near space*) jis laikė tai, kas daugiau ar mažiau buvo pasiekiamą ištiestos rankos atstumu, tolimąja (ang. *far space*) – tai, kas buvo už šios ribos. Coventry et al. (2008) savo eksperimentais parodė, kad *čia* erdvė gali būti išplėsta, naudojant papildomą įrankį (70 cm lazdelę) objektams identifikuoti.

Kadangi anaforinių ir rekognicinių vartosenos atvejų šioje analizėje atsisakyta, artimus referentus būtų galima suvokti kaip esančius čia pat kalbėtojo. Kita vertus, čia pat gali būti ir už vieno metro, ir už dešimties.

Siekiant patikslinti artimą ir tolimą atstumą kalbėtojo atžvilgiu, analizei atrinkti pavyzdžiai buvo dar kartą peržiūrėti. Netolimu referentu nuspręsta laikyti tokį, kuris yra toje vietoje, kurioje pasakymo metu yra kalbėtojas, t. y. jam artimoje aplinkoje, pavyzdžiui, patalpoje ar kieme: [*o šitam*G1 *gale gyvena mano anūkas*]. Čia kalbama apie namą, kuriame gyvena tiek kalbėtojas, tiek jo anūkas. Tolimesniu referentu nuspręsta laikyti tokius objektus / subjektus, kurie nėra kalbėtojui artimoje aplinkoje, t. y. ne ten, kur pasakymo metu yra kalbėtojas (dažniausiai tai yra kambarys ar kiemas): a) už kelių šimtų metrų matomas objektas; b) vizualiai nematomas, bet įsivaizduojamas objektas. Pavyzdžiui, sakinyje [*nereikia eiti va per šitą*G1 *miestą*] referentas vizualiai nematomas – jis yra už poros kilometrų nuo dabartinės kalbėtojo vietos.

Iš viso tyrimui atrinkti 46 pasakymai, kurie buvo įvertinti, remiantis toliau fiziniiais kriterijais:

- a) artimas ir matomas objektas / subjektas;
- b) nuo abiejų pokalbio dalyvių nutolęs matomas objektas / subjektas;
- c) nuo vieno iš pokalbio dalyvių nutolęs matomas objektas / subjektas;
- d) nuo abiejų pokalbio dalyvių nutolęs ir nematomas objektas / subjektas, kuris yra bendro dėmesio lauke arba įsivaizduojamas.

Kai referentai buvo suskirstyti į artimesnius ir tolimesnius bei suskaičiuoti, tiriamosios situacijos buvo įvertintos, atsižvelgiant į suvokimo lauko (ang. *domain of perceptibility*) (Hanks 1990; Jarbou 2010) arba bendrojo dėmesio (ang. *shared attention-focus*) (Diessel 2006) kriterijus: įvertinta referento vieta, atstumas nuo kalbėtojo, kiekvieno iš komunikacijos akto dalyvių vieta ir stovėjimo pozicija referento atžvilgiu, lengvai pastebimos paties referento savybės, pavyzdžiui, aukštis, spalva ir kt.

Toliau buvo vertinamas referento atpažįstamumas. Referentas laikytas lengvai atpažįstamu adresatui, remiantis 1.2 išskirtais aspektais, t. y.: 1) jei jis buvo dėl savo išskirtinių savybių aiškiai identifikuojamas vizualiai; 2) jei jis buvo atpažįstamas psichologiškai, t. y. jis buvo paminėtas ankstesniuose pasakymuose ir kalbėtojas buvo įsitikinęs lengva referento identifikacija (tai nebuvo pirmas referento paminėjimas, apie tai žr. 3.3); 3) jei referentas buvo matomas kalbėtojui, bet nematomas adresatui.

Šiame straipsnyje bandoma parodyti, kad kai kuriose rytų aukštaičių uteniškių pašnektėse fizinis atstumas nuo pokalbio dalyvių ne visada yra veiksnys, lemiantis egzoforinių rodomųjų įvardžių pasirinkimą. Labiau tikėtina, kad dažnai deiktiniai žodžiai pasirenkami atsižvelgiant į referento atpažįstamumo laipsnį. Ypač svarbu, koks tas laipsnis yra adresato atžvilgiu. Todėl keliami tokia hipotezė:

(1) Vadinamasis ‘artimojo’ rodomojo įvardis *šitas, šità* kai kuriuose pasirinktų rytų aukštaičių uteniškių pašnekių kontekstuose vartojamas vietoj labiau tikėtinų ‘tolimojo’ rodomojo įvardžių, nes juo užkoduojamas lengvas referento atpažįstamumas adresato atžvilgiu, kuris nėra susijęs su tikroju atstumu, vertinant iš abiejų pokalbio dalyvių perspektyvos.

3. Rezultatai ir diskusija

Kaip minėta, iš viso tyrimui atrinkti 46 pasakymai su rodomuoju įvardžiu *šitas, šità*. Analizuojamieji kontekstai parodė, kad bendrojo suvokimo lauke kalbėtojas referentą suvokia kaip itin atpažįstamą, kai mano, kad pašnekovas lengvai jį atpažins. Remiantis straipsnio įvade apibrėžta atstumo sąvoka, referentai pasiskirstė taip (žr. 1 diagramą):

1 diagrama. Rodomojo įvardžio *šitas, šità* pasiskirstymas identifikuojant subjektą / objektą

Daugiau nei pusė referentų, užkoduoti ‘artimojo’ rodomojo įvardžiu, buvo atokiai nuo pokalbio dalyvių. Tačiau kontekstų, kuriuose tiriamuoju žodžiu buvo identifikuojamas abiejų kalbėtojų atžvilgiu artimas subjektas / objektas, taip pat rasta:

(1) [*Čia natūralus šitas*];

(2) [*Kryželis... ŠitasG3 va kryželis*];

(3) [*Labai graži šita nuotrauka*].

(1) pavyzdyje kalbama apie vienintelį ant gretimo stalo stovintį butelį ir jame esantį gėrimą. (2) sakinyje nežymiu galvos pasukimu rodoma į ant sienos kabantį kryželį. (3) pasakyme referentas yra vienintelė tą akimirką rankose laikoma nuotrauka.

Atstumo atžvilgiu artimesniems nuo kalbėtojo referentams būdingas ir didelis atpažįstamumo laipsnis: jie yra gerai matomi, vieninteliai savo rūšies, lengvai atpažįstami adresatui.

Jeanettè Gundel et al. (1978) nustatė, kad anglų kalbos tekstyne, kuri sudaro įvairūs natūralūs pokalbiai (įskaitant atsitiktinius pokalbius, TV pokalbių laidas ir kt.), demonstratyvų pasirinkimui labai didelę įtaką turi atpažįstamumo laipsnis: jei jis mažesnis, referentas užkoduojamas 'tolimojo' rodymo įvardžiu. Vadinasi, jei referentas yra lengvai atpažįstamas, kalbėtojas renkasi 'artimojo' rodymo įvardį.

Be to, (1) ir (3) pavyzdžiuose kalbėtojai nepasitelkia net deiktinio gesto – tai supponuoja mintį, kad jie neabejoja adresato gebėjimu nustatyti objektų buvimo vietą.

Kaip rodo tyrimui atrinkti empiriniai duomenys, kitose situacijose vartojami deiktiniai gestai referento atpažįstamumo laipsnį gali net sustiprinti:

(4) [*ŠitasG1 lagaminas iš armijos...*] (žr. 3 nuotrauką);

(5) [*Mes čia prie šitųG2 jazminų nusipaveikslavome*];

3 nuotrauka. **G1 naudojimas identifikuojant referentą**

(6) [*Buvo geras balsas ŠitosG2 moters, altas. Nebėra jau jos*].

Iš 3 nuotraukos matyti, kad išgirdęs pasakymą [*ŠitasG1 lagaminas iš armijos...*] adresatas nesuvoktų, apie kurį iš trijų lagaminų kalbama – jis nėra vienintelis savo rūšies objektas matymo lauke. Todėl kalbėtojas identifikacijai arba atpažįstamumo laipsniui sustiprinti panaudoja deiktinį gestą G1. Kiti pavyzdžiai iliustruoja analogiškas situacijas: kalbėtojas rodo į nuotraukoje tarp kitų žmonių esančią moterį (6); kalbėtojas rodo į nuotraukoje matomą jazminų krūmą greta kitų augalų – medžių (5). Referentas abiem atvejais aiškus iš deiktinio gesto G2, o atpažįstamas tampa dėl: a) savo matomumo; b) patikslinimo deiktiniu gestu; c) kalbėtojui jis yra atpažįstamas.

Kai kuriuose pavyzdžiuose išryškėja visi iki šiol aptarti lengvo atpažįstamumo kriterijai:

(7) [*ŠitasG1 kelias.*] (žr. 4 nuotrauką).

4 nuotrauka. *Šitas kelias*

Čia kalbėtoja pasakoja, kaip adresatui reikės surasti jos kaimynę. Manytina, kad referentas – kelias – yra vienas tokios rūšies matymo lauke, palyginti su į pašnekovės sodybą vedančiu keliuku. Jų funkcijos skirtingos: vienas skirtas įvažiuoti į sodybą, kitas – iš vienos vietos nusigauti į kitą. Referentas yra puikiai matomas abiem pokalbio dalyviams, moteriai šis kelias yra gerai pažįstamas. Be to, jo atpažįstamumo laipsnį stiprina deiktinis gestas G1.

Kaip rodo pavyzdžiai, kartais svarbios ne tik įvairios objekto / subjekto savybės, bet ir kalbėtojo noras suintensyvinti identifikaciją. Be to, atstumo nuo kalbėtojo kriterijus visais šiais atvejais taip pat neatmestinas – vertindamas bendrą kontekstą, kalbėtojas turėtų įvertinti ir objekto / subjekto vietą pokalbio dalyvio atžvilgiu.

Vis dėlto, kaip minėta šio skyrelio pradžioje, daugiau nei pusė tyrimui atrinktų pasakymų atskleidė kitokią *šitas, šitą* vartoseną pasirinktose rytų aukštaičių uteniškių pašnektėse. Analizuojamu žodžiu kalbėtojas visgi dažniau užkodavo nutolusius nuo abiejų pokalbio dalyvių objektus / subjektus, t. y. vartojo tuose kontekstuose, kur remiantis artumo / toumo opozicija labiau tikėtinas vadinamasis ‘tolimojo’ rodymo įvardis *tas*. Toliau straipsnyje bus bandoma išsiaiškinti, kas lėmė tokį kalbėtojų pasirinkimą.

3.1. Nuo abiejų pokalbio dalyvių nutolęs ir matomas referentas

Paprastai manoma (1.1), kad lietuviškai kalbantieji, identifikuodami fiziškai tolimus referentus, užkoduoja juos ‘tolimojo’ rodymo įvardžiais ar deiktiniais vietosrieveiksmiais. Tačiau šio tyrimo empirinė medžiaga patvirtino, kad tai ne visais atvejais yra tiesa:

(8) [*Va šita*G2 *gryčia. Čia kur matyti*] (žr. 5 nuotrauką);

(9) [*Šitas*G1 *kaimynas va*];

(10) [*Čia va šitoj*G1 *upėj, kur matosi toliau*];

(11) [*Jie gyveno šitose*G1 *trobose*].

(8) ir (10) pavyzdžiuose referentai yra nutolę tiek nuo kalbėtojo, tiek nuo klausytojo, tačiau jiems identifikuoti pasirenkamas vadinamasis ‘artimojo’ rodymo įvardis *šitas, šitą*, kadangi su referentu susijusios akivaizdžiai suvokiamos savybės leidžia jį lengvai pastebėti kontekste. Nepaisant didelio atstumo nuo abiejų pokalbio dalyvių, referentas dėl vienokių ar kitokių išsiski-

5 nuotrauka. **Kalbėtojas rodo į tolimą gryčią**

riančių savybių tampa lengvai atpažįstamas adresatui. Kitais žodžiais tariant, adresatas bendro suvokimo lauke lengvai sutelkia savo dėmesį į objektą, apie kurį kalba adresantas, nes tas objektas dėl savo savybių yra pastebimas.

Referentai kalbamuosiuose pavyzdžiuose nėra artimoje fizinėje kalbėtojo aplinkoje. (8) pavyzdyje rodoma į pakankamai toli, maždaug už kilometro, o gal ir daugiau, esantį namą. Kalbėtojas suvokia, kad adresatas be jokių pastangų atpažins referentą, kadangi jis yra vienintelis pastatas bendrame jų matymo lauke. Anot Hankso, toks kontekstas, kai abu kalbėtojai dalijasi prieiga prie referento, yra simetriškas (Hanks 1990, 46). O kai kontekstas yra nesimetriškas, kalbėtojas renkasi 'artimojo' rodymo įvardį. Be to, papildomieji pasakymai dažnai taip pat išryškina, kaip kalbėtojas suvokia referentą. Pasakymą [*Va šita G2 gryčia*] moteris papildė dar vienu sakiniu²⁰ [*Čia kur matyti*], leidžiančiu suprasti, kad referentas identifikuojamas kaip lengvai atpažįstamas, ne tik todėl, kad yra vienintelis tokios rūšies, bet jis yra gerai matomas.

²⁰ Dar tokie žodiniai priedai vadinami dėmesį fokusuojančiais pasakymais (apie tai daugiau žr. 3.3).

Kalbėtoja supranta, kad adresato dėmesys yra sutelktas į tą patį objektą kaip ir jos pačios – matomą, vienintelį, bet tolimą namą.

(9) ir (11) pasakymai pavartoti analogiškai. Vienu atveju kalbėtojas pasakojo apie savo kaimyną, kurio namas buvo matomas per langą. Nuo pokalbio dalyvių jis buvo nutolęs apie kilometrą, o gal šiek tiek daugiau. Namas stovėjo ant kalvos, aplink jį daugiau jokių kitų sodybų nebuvo. Identifikuojamasis referentas buvo kaimynui priklausanti sodyba, kurią kalbėtojas įvardijo žodžiu *kaimynas*. (11) pasakymas taip pat skirtas tolimam referentui identifikuoti. Jame pasakojama apie maždaug už 2 kilometrų stovinčius namus, kurie yra vieninteliai pašnekovų matymo zonoje – aplink nieko nėra, tik laukai. Abiem atvejais referentai yra gerai matomi, vieninteliai savo rūšies, kalbėtojas užtikrina referento identifikaciją deiktiniu gestu ir neabejoja, kad adresatas teisingai suvoks, ką norima pasakyti. Kalbamieji kontekstai taip pat yra simetriški, o referentams dėl jų savybių būdingas ypač didelis atpažįstamumo laipsnis.

Prie šios grupės priskirti ir tokie pavyzdžiai, kuriuose identifikuojamasis referentas nėra fiziškai matomas, bet matomos referentą apibūdinančios savybės, kurias galima priskirti tik konkrečiam objektui:

(12) [*Čia va šitoj*G1 *upėj, kur matosi toliau*].

(12) pasakyme identifikuojamasis referentas yra upė. Ji nėra artimoje fizinėje plotmėje – fiziškai ji net nėra matoma. Kad referentas yra nutolęs nuo vietos, kurioje vyksta tiesioginė komunikacija, rodo ir antroji sakinio dalis [... *kur matosi toliau*]. Tačiau bendrame abiem pašnekovams matymo lauke yra akivaizdžių lietuviškam kraštovaizdžiui būdingų užuominų, išduodančių, kad toje vietoje gali būti tik upė ir niekas daugiau: tolumoje matyti vientisa linija išilgai išsidėstę krūmai dviem eilėmis. Žiūrint nesunku suvokti, kad matomi du upės krantai. Referentui galima priskirti tas pačias savybes: vienintelis savo rūšies matymo lauke, vienintelis tokios formos, sąlyginai, bet visgi matomas. Nors deiktinis gestas rodyką suintensyvina, identifikuojant jis nėra toks reikšmingas, palyginti su tais atvejais, kai gestu reikia išskirti konkretų objektą / subjektą iš daugybės esančių greta. Visgi kalbėtojas pasirinkdamas 'artimojo' rodymo įvardį *šitas* parodo, kad referentą jis suvokė kaip lengvai atpažįstamą adresatui.

Kita vertus, neatmestinas ir pažįstamumo kriterijus. Coventry savo eksperimentiniais tyrimais įrodė, kad kalbėtojai anglų kalboje pažįstamus refe-

rentus užkoduoja ‘artimojo’ rodymo įvardžiu *this* ‘šis’, ne tokius pažįstamus objektus jie suvokia kaip esančius atokiau, todėl identifikuodami juos renkasi ‘tolimojo’ rodymo įvardį *that* ‘tas’ (Coventry et al. 2014, 39).

Dar kartą peržvelgus analizuojamus pavyzdžius, matyti, kad vaizdo įrašuose užfiksuotas natūralus lietuvių kalbos srautas patvirtina eksperimentais gautus rezultatus. Aptartose deiktinėse situacijose kalbėtojas identifikuoja savo aplinkos, t. y. pažįstamus, referentus: gryčią, kurioje gyvena draugė; gerai pažįstamą kaimyną; visą gyvenimą matytą ir žinomą upę; trobą, kurioje gyvena artimiausi kaimynai, ir pan.

Tačiau tiriamosiose šnektose pasitaiko ir tokių pavyzdžių: [*Yra tas*G1 *upelis, toksai teka*]. Pasakymo metu kalbėtojas taip pat identifikuoja pažįstamą objektą – jis puikiai žino, kur tas upelis yra, savo gyvenime yra ne kartą jį matęs, adresatui ranka nurodo kryptį. Nors upelis yra toli, šiame skyrelyje pateikti pavyzdžiai parodė, kad tokį pažįstamoje aplinkoje esantį referentą kalbėtojai ne vieną kartą užkodavo ‘artimojo’ rodymo įvardžiu. Vienintelis skirtumas nuo aptartųjų pavyzdžių yra tas, kad upelis yra visiškai nematomas. Tai suponuotą mintį, kad bendras vizualinis laukas yra labai svarbus kalbėtojui egzoforiškai vartojant rodomuosius įvardžius, kai jis renkasi rodomąjį įvardį. Kita vertus, pavyzdžiai rodo, kad pažįstamą aplinką kalbėtojas suvokia kaip artimą.

Norint iki galo išsiaiškinti, kaip pažįstamumo kriterijus veikia tiriamosiose pašnektėse, reikėtų paanalizuoti pasakymus su rodomuoju įvardžiu *tas*. O tai nėra šio straipsnio objektas.

3.2. Nuo abiejų pokalbio dalyvių nutolęs ir tik kalbėtojui matomas referentas

Kai kuriuose rytų aukštaičių uteniškių pašnekčių pavyzdžiuose užfiksuoti atvejai, kai tolimas referentas yra matomas tik kalbėtojui – adresatui jis nepasiekiamas vizualiai, bet pasakymuose vartojamas ‘artimojo’ rodymo įvardis *šitas*, *šitą*:

(13) [*O kai nueidava va čia pas šitų*G1 *kaimynų*] (žr. 6 nuotrauką);

(14) [*Šitas*G1 *kaimynas – aštuntas*].

Pateiktos deiktinės situacijos skiriasi nuo anksčiau aptartųjų tuo, kad referentas matomas tik kalbėtojui. Adresatas vykstant pokalbiui laikė vaizdo ka-

merą ir filmavo, todėl neturėjo galimybės žvalgytis aplinkui. Visgi deiktiniame centre esantis kalbėtojas buvo įsitikinęs, kad objektas bus lengvai atpažįstamas.

Atlikęs tyrimus su jordaniečių arabų kalba, Jarbou pastebėjo panašius dalykus. Pasak jo, kalbėtojo pastebimas, o adresato numanomas tolimas referentas gali būti užkoduoatas ‘artimuoju’ įvardžiu, nes kalbėtojas tiki savo gebėjimu sutelkti bendrą dėmesį į referentą arba susiidentifikuoti su adresato numanomu referentu (Jarbou 2010, 3092). Be to, adresatas vykstant tiesioginei komunikacijai mato kalbėtoją: jo buvimo vietą, kūno padėtį, kur nukreiptas žvilgsnis ar kur moja pakelta ranka. Todėl šiose situacijose, pasak autoriaus, kalbėtojo matymo laukas suvokiamas kaip bendras abiem pokalbio dalyviams, t. y. kalbėtojas mano, kad jis kartu su adresatu dalijasi bendru dėmesio centru (žr. ten pat).

Šiais atvejais tik vienas iš kalbėtojų mato referentą, ir abu tai žino.

(13) ir (14) pavyzdžiuose taip pat identifikuojami tolimi (maždaug už vieno kilometro ar toliau), tik kalbėtojui matomi objektai. Abiem atvejais rodoma (G1) į konkretų per langą matomą namą. Objektai yra vieninteliai kalbėtojų dėmesio centre: (13) kaimo pakraštyje esantis kampinis namas; (14) sodyba ant kalno laukuose, kurią nuo pokalbio vietos skiria kelias. Pasakymams bendra ir tai, kad juose vietoje žodžio *namas* vartojamas žodis *kaimynas*, t. y. kaimynas sutapatinamas su gyvenamąja vieta. Adresatas šiose situacijose apskritai neturi vizualinės prieigos prie referento, tačiau, kaip matyti iš nuotraukos, jis mato kalbėtojo kūno kalbą: padėtį, žvilgsnį ir deiktinį gestą – rodydamą ranka. Dėl išsiskiriančių referento savybių – matomas ir vienintelis tokios rūšies objektas – kalbėtojas jį suvokia kaip lengvai atpažįstamą. Žodis *kaimynas* taip pat turi semantinį svorį – adresantas yra pažįstamoje aplinkoje, kalba apie pažįstamus žmones. Tai gali turėti įtakos jo pasirinkimui. Tai-

6 nuotrauka. **Rodoma į tolimesnę kaimyno namą**

gi, remiantis Jarbou tyrimais, galima manyti, kad šioje situacijoje kalbėtojas, įvertinęs adresato galimybes suvokti kontekstines užuominas, laiko referentą esant bendro dėmesio centre, todėl renkasi 'artimojo' rodymo įvardį *šitas*.

Išanalizuoti pavyzdžiai leidžia daryti prielaidą, kad kalbėtojas konkrečiuose kontekstuose sprendžia pats, kuris referentas yra atpažįstamas adresatui, t. y. jis mano, kad adresatas gerai suvokia bendrą kontekstą ir žino, apie ką kalbama.

3.3. Fiziškai nematomas referentas

Tarp tyrimui atrinktų pavyzdžių pasi-taikė tokių, kuriuose referuojama į abiem pokalbio dalyviams nematomą ir tolimą objektą / subjektą. Tokie kontekstai taip pat priskirti prie egzoforinės vartosenos atvejų, nes rodoma į fizinėje aplinkoje egzistuojančius objektus / subjektus, net jei jie ir nėra matomi:

- (15) [*Va čia va šitasG2 namas*] (žr. 7 nuotrauką);
- (16) [*Kelias... vat kaip eina ant šitos, šitosG1 Aleksandravos*];
- (17) [*Nereikia eiti va per šitąG1 miestą aplink*];
- (18) [*Kryžius stovėdavo už šitoG1 miško*].

Eksperimentiniais tyrimais įrodyta (Piwek et al. 2008; Tóth et al. 2014), kad atpažįstamas gali būti net nematomas referentas. Pagrindinė sąlyga, daranti jį atpažįstamą ne tik kalbėtojui, bet ir adresatui, – bendras dėmesio centras. Jei referentas yra bendrame abiejų kalbėtojų dėmesio centre, jis laikomas itin atpažįstamu (Piwek et al. 2008, 9).

Gundel et al. (1978) referento atpažįstamumui tirti pritaikė tam tikrą kognityvinių sąlygų skalę (ang. *a scale of discrete cognitive statuses*): dėmesio sutelkimas, suaktyvinimas, pažįstamumas, vienareikšmiška identifikacija, re-

7 nuotrauka. **Rodoma į nematomą kaimyno namą**

ferentiškumas ir tipo atpažįstamumas. Kuo toliau nuo pirmosios kognityvinės sąlygos (jei žiūrima iš kairės į dešinę), tuo sunkiau referentą atgaminti iš atminties. Piwek et al. (2008, 9) tai pavadino atpažįstamumo silpnėjimu. Vadinasi, kalbant apie nematomus objektus / subjektus, svarbiausias yra bendras kalbėtojų dėmesio centras. Jei į referentą sutelktas visas dėmesys, jis yra lengvai atpažįstamas, todėl kalbėtojas paprastai renkasi 'artimojo' rodymo įvardį.

Anot Piweko, egzistuoja du bendro dėmesio tipai: diskursinis dėmesys (ang. *discourse focus*; Grosz 1986) ir erdvinis dėmesys (ang. *domain focus*) (Piwek et al. 2008, 13). Objektas priklauso erdvinio dėmesio sričiai, jei jis atitinka du kriterijus: 1) buvo nurodytas ankstesniame posakyje arba yra greta objekto, nurodyto ankstesniame posakyje; 2) jis yra toje vietoje, į kurią kalbėtojas aiškiai atkreipė adresato dėmesį. Aiškus dėmesio atkreipimas išsiskiria vadinamaisiais dėmesį fokusuojančiais pasakymais (ang. *focussing expressions*), pavyzdžiui, kaip *Wat nou helemaal naar voren zit, daar zit* (pažodžiui: *kas dabar yra visiškai į priekį, yra tas raudonasis įstrižai*; laisvas vertimas: *Jei pažvelgsite truputį į priekį, rasite raudoną įstrižai išdėstytą bloką*).

Tačiau kalbant apie egzoforinės deiksės atvejus, nereikėtų užmiršti, kad adresato dėmesys gali būti fokusuojamas pasitelkiant ir deiktinius gestus. Pasak Gundel et al. (1993), rodymas tiesioginės komunikacijos akte funkcionuoja kaip objektų ženklinimas. Jis suteikia referentams didelį atpažįstamumo laipsnį.

Analizei atrinktus pavyzdžius galima padalyti į dvi grupes. Pirmajai būdinga tai, kad referentas yra nematomas – jį akivaizdžiai daro nematomą patalpos sienos ((15) ir (18)) (žr. 7 nuotrauką). Tačiau referentas yra vietoje, į kurią kalbėtojas aiškiai atkreipė adresato dėmesį – tiek gestu G1 ir G2 (žr. 7 nuotrauką), tiek fokusuojančiais pasakymais arba žodeliais: *va čia, va* (15). Abu referentai yra bendrame abiejų pokalbio dalyvių dėmesio centre, todėl jiems būdingas didelis atpažįstamumo laipsnis, greičiausiai ir lėmęs 'artimojo' įvardžio *šitas* pasirinkimą.

Šioje analizėje neatmestinas ir Coventry išbandytas atpažįstamumo kriterijus. (15) pavyzdyje kalbėtojas rodo į vietą sau už nugaros. Jis prisimena iš atminties ir tiksliai žino, kad maždaug už kilometro toje vietoje stovi kaimyninis namas. Be to, 'artimasis' įvardis dažnai vartojamas identifikuojant objektą / subjektą pažįstamoje aplinkoje. Remdamasis visais kriterijais, kalbėtojas net ir nematomą referentą įvertina kaip lengvai atpažįstamą adresatui.

Antroji grupė išsiskiria tuo, kad kalbama apie labiausiai nutolusį referentą, palyginti su anksčiau aptartais. Tiek (16), tiek (17) pavyzdžiuose identifikuo-

jamasis objektas – miestas – yra nutolęs nuo tiesioginės komunikacijos akto vietos maždaug apie 4–5 kilometrus. Į pirmosios grupės pasakymus jie panašūs tuo, kad siekiant sutelkti adresato dėmesį ištariant frazes buvo panaudoti deiktiniai gestai ((16) ir (17)) ir fokusuojamasis žodelis *va* (17).

Tačiau perklausius garsinį įrašą, kuris buvo daromas viso pokalbio metu, ne tik įrašant situacijas su deiktiniais žodžiais, paaiškėjo, kad abu referentai buvo paminėti pokalbio pradžioje. Įsileidęs svečius į namus, kalbėtojas paklausė, iš kurios pusės atvyko adresatas: ar pervažiavo per miestelį ir panašių detalių. Taigi jis įvertino, kaip adresatas suvokia šią vietovę, ar su ja jau yra maždaug pažįstamas²¹.

Kad adresatas turi užtektinai kontekstinių užuominų referentui atpažinti, matyti iš kalbėtojo pasirinkimo – ‘artimojo’ rodymo įvardžio, kurį, beje, kaip ir ankstesniais atvejais, galėjo lemti pažįstamos aplinkos kriterijus. Pastarasis kriterijus šiuo atveju galiojo ir adresatui.

Kad neatrodytų, jog pažįstamumo kriterijus yra pagrindinis, renkantis rodomuosius įvardžius, galima paminėti rytų aukštaičių uteniškių pašnekčių atstovų pasakymus su ‘tolimojo’ rodymo įvardžiu *tas*, pavyzdžiui: [*Va taG1 daržinė va matos*], ištartus identifikuojant pažįstamos aplinkos objektą / subjektą. Bet tai – jau kito tyrimo tema.

4. Išvados

Šiame straipsnyje atlikta analizė parodė, kad vadinamasis ‘artimojo’ rodymo įvardis *šitas*, *šità* kai kuriuose pasirinktų rytų aukštaičių pašnekčių (Obeliai, Juodupė, Jauneikiai, Stočkai) kontekstuose ne visais atvejais vartojamas, remiantis artumo kriterijumi, kaip paprastai minima lietuvių kalbotyroje. Labai dažnai juo identifikuojami tolimi objektai / subjektai, kurie gali būti matomi abiem pokalbio dalyviams, tik vienam iš jų arba išvis nematomi. Tokį pasirinkimą lemia lengvas referento atpažįstamumas adresato atžvilgiu, t. y. kalbėtojo manymas, kad kontekste yra pakankamai užuominų, padėsiančių adresatui identifikuoti objektą / subjektą.

Kaip parodė pavyzdžiai, referentas kontekstuose yra lengvai atpažįstamas dėl įvairių priežasčių. Nemažą įtaką kalbėtojų pasirinkimui turi matymas. ‘Artimuoju’ įvardžiu užkoduojamas referentas bendrame matymo lauke daž-

²¹ Visose tirtose situacijose kalbėtojas žinojo, iš kur ir kaip atvyko adresatas. Renkant medžiagą kitų tarmių tyrimams, analogiškų dalykų bus bandoma klausiti šiek tiek anksčiau, kol interviu duodantis žmogus dar bus nespėjęs sužinoti apie kelionės detales. Įdomu, ar pasikeitus šiai sąlygai, pasikeis ir kalbėtojo pasirinkimas.

nai yra vienintelis savo rūšies. Kai tolimas objektas nėra matomas vienam iš pokalbio dalyvių arba abiem, kalbėtojas įvertina adresato galimybę suvokti pasakymą teisingai ir nukreipia jo dėmesį, vartodamas tam tikrus pasakymus, taip pat naudodamas gestus.

Deiktiniai gestai nuo egzoforinės vartosenos neatsiejami, tačiau šio tyrimo rezultatai parodė, kad kai kuriais atvejais kalbėtojas pasakymo deiktiniu gestu nepalydi. Tokį pasirinkimą neretai pagrindžia lengvas referento atpažįstamumas. Kita vertus, kitais atvejais būtent deiktinis gestas nukreipia adresato dėmesį į identifikuojamąjį objektą / subjektą.

Be to, vykstant tiesioginei komunikacijai, didelį vaidmenį vaidina abiejų pokalbio dalyvių turimos žinios – tiek fizinis, tiek mentalinis kontekstas.

Apibendrinat tai, kas pasakyta, galima daryti išvadą, kad rodomųjų įvardžių pasirinkimas yra sudėtingas, tačiau universalus ir daugialypis mechanizmas. Kai kurių rytų aukštaičių uteniškių pašnekčių duomenys parodė, kad tirta arealo atstovai rodomuosius įvardžius kontekstuose renkasi vadovaudamiesi panašiais principais kaip ir kitų kalbų atstovai.

Didelis atstumas nuo kalbėtojų nereiškia, kad jis yra sunkiai atpažįstamas. Visgi teigti, kad koreliacijos tarp referento atpažįstamumo laipsnio ir atstumo nėra, kol kas būtų neatsargu. Norint patvirtinti šį teiginį, reikėtų atlikti nuoseklius kontekstų su rodomuoju įvardžiu *tas* tyrimus ir patikrinti, ar jo vartoseną susijusi su nedideliu referento atpažįstamumo laipsniu.

Nors atlikta analizė reprezentuoja tik mažos Lietuvos dalelės rezultatus, manytina, kad aprašytieji kriterijai yra lemiantys kalbėtojo pasirinkimą ir kitose lietuvių kalbos tarmėse. Rodomųjų įvardžių tyrimai bus tęsiami, į tyrimo lauką įtraukiant kitas tarmes, patarmes, kitus tarminius įvardžius ir skirtingo amžiaus informantus, taip pat keičiant interviu taktiką.

THE USAGE OF THE DEMONSTRATIVE PRONOUN *šitas, šitą* IN SOME EASTERN AUKŠTAITIAN SUBDIALECTS

Summary

There are plenty of cases, when the speaker makes a different choice to refer to some entities in space. For instance, by saying (1) *Tas atrodo geresnis* ‘That one looks better’ the speaker refers to a juicer among many other juicers located at the distance of one meter from the interlocutors; yet by questioning (2) *Kam priklauso šis namas?* ‘Who owns

this house?’ he/she points out to the visible referent about one kilometre away. It seems from the given examples that proximity and distance do not play any important role in the current speaker’s choice as it is stated in ‘Dabartinės lietuvių kalbos gramatika’ (‘A Grammar of Modern Lithuanian’). It was influenced by other factors surely.

The present paper aims to discover the reasons why ‘proximal’ demonstrative pronouns are used where ‘distal’ ones are expected. In other words, it focuses on cases presented by the second example above. For the analysis, some Eastern Lithuanian (Uteniškiai) subdialects were chosen. In my research I have shown that physical proximity or distance from the interlocutors is not the only determinant of using and selecting (nominal) exophoric demonstratives in some Eastern Lithuanian dialects; rather, these deictics are used according to the degree of access that the interactants, the addressee in particular, have to the referent.

The features that can be considered as the determining factors for high accessibility of a referent within the perceptibility domain in researched Lithuanian subdialects are as follows: 1) the referent is the only one of its type in perceptible, sensory context; 2) the referent is familiar to the speaker; 3) the referent is visible; 4) it is in the shared focus of attention.

As it was proved by the examples, there is no correlation between the referent’s degree of accessibility and its distance from the interlocutors. If the objects are distant, this does not essentially make them poorly accessible – they can be highly accessible still. This is the main reason why ‘proximals’ are used in some contexts where ‘distal’ ones are expected in the researched Eastern Lithuanian dialects.

LITERATŪRA

Agha, Asif 1996, The emergence of an urban dialect in the Jordanian urban centers, *International Journal of the Sociology of Language* 5, 53–63.

Ambrazas, Vytautas (red.) 2006, *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika* (4-as papildytas leidimas), Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Ariel, Mira 2001, Accessibility theory: An overview, in Ted Sanders, Joost Schliperoord, Wilbert Spooner (eds.), *Text representation: Linguistic and psycholinguistic aspects*, Oxford: John Benjamins, 29–87.

Bacevičiūtė, Rima, Audra Ivanauskienė, Asta Leskauskaitė, Edmundas Trumpa 2004, *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.

Balčiūnienė, Ingrida 2005, Parodomųjų įvardžių įsisavinimas, *Lituanistika* 64(4), 45–54.

Bartkutė, Darija 2018, Kiekybinė parodomųjų įvardžių vartoseną verstiniam ir neverstiniam tekste, *Respectus Philologicus* 39(34), 162–173.

Coventry, Kenny R., Berenice Valdés, Alejandro Castillo, Pedro Guijarro-Fuentes 2008, Language within your reach: near-far perceptual space and spatial demonstratives, *Cognition* 108(3), 889–895.

Coventry, Kenny R., Debra Griffiths, Colin J. Hamilton 2014, Spatial demonstratives and perceptual space: Describing and remembering object location, *Cognitive Psychology* 69, 46–70.

Diessel, Holger 1999, *Demonstratives*, Philadelphia: John Benjamins.

Diessel, Holger 2005, Distance contrasts in demonstratives, in Martin Haspelmath, Matthew Dryer, David Gil, Bernard Comrie (eds.), *World atlas of language structures*, Oxford: Oxford University Press, 170–173.

Diessel, Holger 2006, Demonstratives, joint attention, and the emergence of grammar, *Cognitive Linguistics* 17(4), 463–489.

DLKŽ^e – Stasys Keinys et al. (red.), *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas* (elektroninis variantas), Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2015 (<http://lkiis.lki.lt/dabartinis>).

Enfield, Nick J. 2001, ‘Lip-pointing’: A discussion of form and function with reference to data from Laos, *Gesture* 1(2), 185–211.

Enfield, Nick J. 2003, Demonstratives in space and interaction: Data from lao speakers and implications for semantic analysis, *Language* 79(1), 82–117.

Etelämäki, Marja 2009, The Finnish demonstrative pronouns in light of interaction, *Journal of Pragmatics* 41(1), 25–46.

Grosz, Barbara, Candace Sidner 1986, Attention, intentions, and the structure of discourse, *Computational Linguistics* 12, 175–204.

Gundel, Jeanette K. 1978, Stress, pronominalization and given-new distinction, *University of Hawai Working Papers in Linguistics* 10(2), 1–13.

Gundel, Jeanette K., Nancy Hedberg, Ron Zacharski 1993, Cognitive status and the form of referring expressions in discourse, *Language* 69(2), 274–307.

Halliday, Michael A. K., Ruqaiya Hasan 1977, *Cohesion in English*, London: Longman.

Hanks, William F. 1990, *Referential practise: language and lived space among the Maya*, Chicago: The University of Chicago Press.

Hanks, William F. 2005, Explorations in the deictic field, *Current Anthropology* 46(2), 191–220.

Hanks, William F. 2009, Fieldwork on deixis, *Journal of Pragmatics* 41(1), 10–24.

Hanks, William F. 2011, Deixis and indexicality, in Wolfram Bublitz, Neal R. Norrick (eds.), *Foundations of pragmatics*, Berlin: Walter de Gruyter, 315–345.

Heigham, Juanita, Robert A. Croker (eds.) 2009, *Qualitative research in applied linguistics*, London: Palgrave MacMillan.

Himmelmann, Nikolaus 1996, Demonstratives in narrative discourse: a taxonomy of universal uses, in Barbara A. Fox (ed.), *Studies in anaphora*, Amsterdam: Benjamins, 205–254.

Jarbou, Samir Omar 2010, Accessibility vs. physical proximity: An analysis of exophoric demonstrative practice in spoken Jordanian Arabic, *Journal of Pragmatics* 42(11), 3078–3097.

Judžentytė, Gintarė 2017, Spatial deixis in Lithuanian: demonstrative pronouns, in Andra Kalnača, Ilze Lokmane (eds.), *Valoda: nozīme un forma 8: Valodas gramatiskās un*

leksiskās sistēmas variatīvuums = Language: Meaning and Form 8: Grammatical and lexical variance in language system, Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 173–193.

Judžentytė, Gintarė 2018a, A pragmatic approach to space deixis in the Baltic languages: a case study of deictic expressions in spoken language, in Pietro U. Dini (red.), *Incontri Baltistici in Pisa: studi e saggi 2*, Novi Ligure: Joker, 65–94.

Judžentytė-Šinkūnienė, Gintarė 2018b, The system of the demonstrative pronouns provided in the grammar of Modern Lithuanian: analysis of traditions, in Andra Kalnača, Ilze Lokmane (eds.), *Valoda: nozīme un forma 9: Gramatika un pragmatika (Language: Meaning and Form 9: Grammar and pragmatics)*, Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 68–79.

Kahneman, Daniel 2003, A perspective on judgement and choice: Mapping bounded rationality, *American Psychologist* 58(9), 697–720.

Keinys, Stasys (red.) 2011, *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas* (6-asis leidimas, 3-iasis elektroninis), Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Kemmerer, David 1999, “Near” and “far” in language and perception, *Cognition* 73, 35–63.

Laury, Ritva 1997, *Demonstratives in interaction*, Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins.

Larjavaara, Matti 2007, *Pragmasemantiikka*, Helsinki: Finnish Literature Society.

Levinson, Stephen C. 2004, Deixis, in Laurence R. Horn, Gregory Ward (eds.), *The handbook of pragmatics*, Oxford: Blackwell, 97–121.

LKŽ^e – Gertrūda Naktinienė et al. (red.), *Lietuvių kalbos žodynas*, 1–20 (1941–2002): elektroninis variantas, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005 (www.lkz.lt).

Manning, Paul 2001, On social deixis, *Anthropological Linguistics* 43(3), 55–100.

Marchello-Nizia, Christiane 2005, Deixis and subjectivity: The semantics of demonstratives in Old French (9th–12th century), *Journal of Pragmatics* 37(1), 43–68.

McNeill, David 1992, *Hand and mind: What gestures reveal about thought*, Chicago: University of Chicago Press.

Mikulėnienė, Danguolė, Vilija Ragaišienė (sud.) 2013, *Visos tarmės gražiausias... Tarmių medžiagos rinkimo instrukcija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Mittelberg, Irene 2006, Methodology for multimodality, in Irene Mittelberg, Seana Coulson, Monica Gonzalez-Marquez, Michael J. Spivey (eds.), *Methods in cognitive linguistics*, Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Co.

Pajusalu, Renate 2006, Death of a demonstrative: Person and time. The case of Estonia too, *Linguistica Uralica* 42(4), 241–253.

Pajusalu, Renate 2009, Pronouns and reference in Estonian, *Sprachtypologie und Universalienforschung* 62(1–2), 122–139.

Piwek, Paul, Robbert-Jan Beun, Anita Cremers 2008, ‘Proximal’ and ‘distal’ in language and cognition: Evidence from deictic demonstratives in Dutch, *Journal of Pragmatics* 40(4), 694–718.

Querol-Julián, Mercedes, Inmaculada Fortanet-Gómez 2016, Vertinimas konferencijos pranešimo klausimų ir diskusijos dalyje: teoriniai multimodalinės analizės pagrindai, *Kalbotyra* 66, 77–98.

Reile, Maria 2015, Space and demonstratives: An experiment with Estonian exophoric demonstratives, *Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics* 6(2), 137–165.

Rodrigo, María José, Angela González, Manuel de Vega, Mercedes Muñetón-Ayala, Guacimara Rodríguez 2004, From gestural to verbal deixis: a longitudinal study with Spanish infants and toddlers, *First Language* 24(1), 71–90.

Rosinas, Albertas 1982, Deiktinės sistemos baltų kalbų tarmėse, *Baltistica* 18(2), 140–152.

Rosinas, Albertas 1988, *Baltų kalbų įvardžiai*, Vilnius: Mokslas.

Rosinas, Albertas 1996, *Lietuvių bendrinės kalbos įvardžiai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Sidner, Candace 1983, Focusing in the comprehension of definite anaphora, in James F. Allen, Michael Brady, Robert C. Berwick (eds.), *Computational models of discourse*, 267–330.

Strauss, Susan 2002, *This, that, and it* in spoken American English: A demonstrative system of gradient focus, *Language Sciences* 24, 131–152.

Tóth, Enikő, Péter Csátár, Arina Banga 2014, Exploring Hungarian and Dutch gestural demonstratives, in Ludmila Veselovská, Markéta Janebová (eds.), *Complex visibles out there. Proceedings of the Olomouc Linguistics Colloquium 2014: Language Use and Linguistic Structure*, Olomouc: Palacký University, 607–627.

Ulvydas, Kazimieras (red.) 1965, *Lietuvių kalbos gramatika* 1, Vilnius: Mintis.

Gintarė JUDŽENTYTĖ-ŠINKŪNIENĖ

Lietuvių kalbos katedra

Taikomosios kalbotyros institutas

Filologijos fakultetas

Vilniaus universitetas

Universiteto g. 5

LT-01512 Vilnius

Lithuania

[gintare.judzentyte@flf.vu.lt]